

СПІЛЬНЕ ЗНАННЯ СОВІСТІ

(З історії культивування образу: від реалії і символу до стереотипу)

Шлях до нашого порозуміння єдиний – через слово;
хто фальшує його, той запроданець перед громадою;
слово – єдине знаряддя, за допомогою якого
ми доносимо одне до одного наші бажання та думки,
то тлумач нашої душі. Якщо воно в нас хибить,
ми вже не відчуємо сув'язі і не досягнемо взаєморозуміння.
Якщо воно ошукує нас, воно нівечить будь-які наші стосунки
і послаблює всі суспільні зв'язки.

Мішель Монтень¹

Я спинюся на одній реалії, що в історії й сьогоденні культури, як видається, не має зримого образу – ні від-ображення, ні з-ображення, хоча її не знає хіба що мала дитина: це – *совість*, англ. *conscience*, – різновид лат. *conscientia*, яким англійці замінили своє давніше слово *inwit*². Це слово, *совість*, уживає Шекспір у відомому монолозі Гамлета у відомій фразі: *thus Conscience does make Cowards of vs all* – "так Совість робить Боягузів з нас усіх". Так подана ця фраза в останньому відомому нам варіанті "Гамлета" (Перше Шекспірівське Фоліо, 1623, далі – F)³. Найперший з відомих варіантів (1590/1, далі – Q1) подає: *this conscience makes cowardes of vs all* – "ця совість робить боягузів з усіх нас", де *this* тісніше пов'язує смисл слова *conscience* із змістом попередніх рядків, наголошуючи на етимології латинського *conscientia*, що походить від *scire* – "знати, відати"⁴:

Миритись легше нам з **відомим** лихом,
Аніж до **невідомого** спішити:
Ця совість боязкими робить нас;
Рішучості природжений рум'янець
Блідою барвою вкриває *думка*,

¹ Як завдавати брехню // Монтень, Мішель. *Проби* / Пер. з франц. Анатоль Перепадя. – Кн. II. – Розділ XVIII. – Київ: Дух і літера, 2006. – С. 367.

² *Conscience* – у значенні "внутрішнє визнання моральності чиїхось мотивів та вчинків; розуміння чи принцип, який наголошує на моральності чиїхось мотивів чи вчинків, схвалюючи добро і засуджуючи зло" (*The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles*, 3rd ed., 1975), – виникло ще в середньовічній англійській, витіснивши, як сказано, питоме англійське слово *inwit* – досл. "внутрішнє знання (чуття, розуміння)", у вжитку синонімічне до "серце, душа, ум, дух, відвага" (*Ibidem*). Пор. лат. *intuition*, "інтуїція" – досл. "внутрішнє стеження" < *L intueri*, "дивитися, спостерігати" < *in*, "в" + *tueri*, "стежити, охороняти". Пор. традиційні християнські образи "ангела-охоронця" та "всевидючого ока".

³ Певні текстуальні дані *Гамлета* у Фоліо показують, що текст у Фоліо-F – це підредагований передрук видання 1602 року, яке до нас не дійшло. Варіант цієї фрази у Другому кварто, 1604 (далі – Q2), відрізняється від варіанту F порушенням ритму через відсутність фрази *of us all*, "з усіх нас", на що не може не звернути уваги читач – "ми".

⁴ Первісне значення *scire* пов'язане з функцією зору – "розрізняти, добачати". Пор. наше *свідомість* < *відати* < *видіти*; граматично паралельною формою *s-відомості* є *so-вість*. Обидві ці форми, схоже, співвідносяться як недоконаний і dokonаний види етимологічно присутньої в них семи дієвості, *відати-вість*, що відповідали б сучасній семантичній парі *знати-пізнати*. Як і укр. *совість/свідомість* чи рос. *сознание*, нім. *Gewissen* – "совість" теж виглядає як поморфемний переклад лат. *conscientia*.

І наміри потужні та завзяті
Збиваються од цього з течії,
Імення чину тратячи.⁵

Конкретний "потужний намір", який став стрижнем Гамлетового монологу – це його намір самогубства, але Шекспір значно розширює категорію людських намірів, які так і не стають учинками через «страх перед **незнаним чимось** у тій **незвіданій** країні, звідки ще не вертався жоден подорожній». Ідеться про рішучу людину, яка має страх не перед смертю, а перед невідомістю потойбіччя буття. Гамлет і є тим обачним сміливцем, котрий після появи батькового Духа тим більше боїться, що такий "потужний" чин, як самогубство може зле вписатися у невідомий йому Божий промисел, у земний і всесвітній лад. Тому він постійно роздумує над можливими наслідками ще не здійснених вчинків – адже

той, хто дарував
нам пам'ять, передбачення і розум,
давав дарунки всі ці не для того,
щоб пліснявою бралися вони.⁶

Однак навіть найперша думка про можливі наслідки ще не втіленого задуму сама є наслідком. Називається вона *сумнівом*. Трапляється, що, при певному внутрішньому порухові, яким є наш намір, побажання чи спогад, щось незнане неначе зворушується в глибинах душі, озиваючися звідти своєю власною і незалежною сутнісною оцінкою цього наміру (бажання, спогаду): цю "супутню" до нашої оцінку наші пращури-русичі назвали *со-мнѣние* – "спів-намір, спів-оцінка". Оце *друге мненіє* – невиразно артикульоване, але виразно відмінне від нашого – є живим виявом чогось причинно незбагненого в нашому естві, що його ми знаємо як вияв *су-мління, со-вісті*. Нашим відгуком на цей **ніби-не-наш** голос є почуття непевності, яке провокує вже цілу

⁵ Переклад зведено з варіантів Григорія Кочура та Юрія Клена, з мою редакцією.

Q2 (1604): [...who would fardels beare,
To grunt and sweat vnder a wearie life,
But that the dread of something after death,
The vndiscouer'd country, from whose borne
No traailer returnes, puzzels the will,]
And makes vs rather beare those ills we haue,
Then flie to others that we know not of.
Thus conscience dooes make cowards,
And thus the natiue hiew of resolution
Is sickled ore with the pale cast of thought,
And enterprises of great pitch and moment,
With this regard theyr currents turne awry,
And loose the name of action. (ll.1625-35).

[F: Thus Conscience does make Cowards of vs all,]
(рум'янець, червоний колір)
(блідість, білий колір)
[F: pith]

Q1 (1591): ...who would this indure,
But for a hope of something after death?
Which pusles the braine, and doth confound the sence,
Which makes vs rather beare those euilles we haue,
Than flie to others that we know not of.
I that, O this conscience makes cowardes of vs all,
Lady in thy orizons, be all my sinnes remembred. (ll.1730-6)

⁶ "Гамлет", IV.4, переклад Григорія Кочура.

низку суперечливих почуттів і думок – *сумнівів, вагань, роздумів*. Ось так, прислухавшись до себе, ми **довідуємося** про існування в собі ще одного незалежного від нас співбесідника – другого, **ніби-не-нашого** "я", що про нього **відоме** нам, рідне наше "я" досі, можливо, й не підозрювало.

Мабуть, кожен пам'ятає, коли він уперше дочув цей унікальний Голос сумління – Його *сомнение-сумнів*, коли вперше пізнав і саму цю психічну реалію, і смисл семантичного ряду словосполук: *мати совість, по совісті, совісний / безсовісний, чиста / нечиста совість, докори / муки сумління, гризьке сумління* тощо, а також пізнав ті характерні почуття, що безпосередньо з *совістю* пов'язані – *сором* (перед отим своїм **другим** "я", нашим сокровеним **другом**), *стид* (перед іншими людьми) і *боязнь* вчинити зло. Так, саме *боязнь* вчинити зло – а не тільки (чи не стільки) *страх* перед осудом і карою за можливий злочин; цей смисловий нюанс і розрізняє наша мова фразеологізмом *не на страх, а на совість*. Саме Совість ставить перед стопою нашої Волі певну Межу, нагадуючи, що ми не одні в цьому світі, що ми не всемогутні, і що може бути крок безповоротний, переступ Межі без вороття.

Раз пізнавши оцей особистий критерій особистого ж добро- і злочинства, ми дедалі частіше виходили на розмову з власною совістю й пізнавали смисли нових словосполук, придуманих поетами раніше (як-от *розмова з власною совістю* чи *чесність з собою*), брали їх у власний слововжиток й у власний чин. Але чи доводилось нам **задуматись** і усвідомити, що кожна словосполука з цього ряду відбиває один із моментів у роботі нашого *ума – мислячої душі*, яка англійською зветься *mind*, латинською – *mens*,⁷ і що слова *mind* і *mens* споріднені зі слов'янськими *мнити* й *мислити*? Тобто, чи усвідомили ми, що *ум* має діло радше з *пам'яттю* (пор. *спо-мин*), з *уявою* (пор. *мниме*), з прагненням чи наміром (пор. *по-мисл, у-мисел, за-мисел*), аніж із натужно-зосередженим "на-дим-анням" *розуму – думанням, думами, думками*, а чи з незосередженими *гадками-гаданнями*?⁸

І чи часто прислухалися ми до сокровеного голосу **Совісті**, аби відстежити, відкіля саме апелює він до **свідомості** нашого "я"? Шекспір відстежив. В іншому своєму творі, "Венеційський купець", він з-ображує оте вмістилище пам'яті й уяви, що вкупі з прагненнями беруть участь в тому особливому діалозі наших двох "я". Це – **Серце**. Шекспір був також одним, мабуть, із небагатьох, хто не обмежився стереотипним зображенням Совісті як Голосу:⁹

⁷ Обидва ці слова походять з тієї ж індо-європейської основи **men-*, "думати, мислити", що й слов'янське *мнити* - "мислити, уявляти, вважати, споминати".

⁸ Див. відповідні статті в *Етимологічному словнику української мови*, Київ: Наук. думка, тт. 2 (1985), 3 (1989).

⁹ *Clowne*. Certainly, my conscience will serue me to runne from this Iewe my Maister: the fiend is at mine elbow, and tempts me, saying to me, *Iobbe, Launcelet Iobbe, good Launcelet, or good Iobbe, or good Launcelet Iobbe, vse your legges, take the start, runne away, my conscience sayes no; take heede honest Launcelet, take heede honest Iobbe, or as afore-saide honest Launcelet Iobbe, doe not runne, scorne running with thy heeles; well, the most coragious fiend bids me packe, fia sayes the fiend, away sayes the fiend, for the heauens rouse vp a braue minde sayes the fiend, and runne; well, my conscience hanging about the necke of my heart, sayes very wisely to mee: my honest friend Launcelet beeing an honest mans sonne, or rather an honest womans sonne, for indeede my Father did something smacke, something grow to; he had a kinde of tast; well, my conscience sayes Launcelet bouge not, bouge sayes the fiend, bouge not sayes my conscience, conscience say I you counsaile wel, fiend say I you counsaile well, to be ruld by my conscience, I should stay with the Iewe my Maister, (who God blesse the marke) is a kinde of deuill; and to runne away from the Iewe I should be ruled by the fiend, who sauing your*

Ланселот. Безперечно, через мою совість я втечу від Єврея, мого господаря. Лукавий так і смикає мене за лікоть, і спокушає, і каже: "Йовве, Ланселоте Йовве, добрий Ланселоте", або "Добрий Йовве", або "Добрий Ланселоте Йовве, скористайся ногами, наживай п'ятами, тікай"... **а моя совість висне в мого серця на шії й мудро так промовляє до мене:** "Мій чесний друже Ланселоте, через те, що ти син чесного чоловіка", – або краще сказати, син чесної жінки [...] Совість каже мені: "Ланселоте, стій!" – "Тікай!" – каже лукавий. "Стій!" – твердить совість. "Совісте, – кажу я, – твоя порада хороша! Лукавий, – кажу я, – твоя порада хороша!" ...Безперечно, Єврей цей – суцільний диявол, і, по совісті кажучи, моя совість – то жорстока совість, коли радить мені залишитися в цього Єврея. Лукавий подає мені більш дружню пораду; я таки втечу, лукавий! Мої п'яти до твоїх послуг; я втечу!"¹⁰

Від добра не втікають, каже народна мудрість. Розмова молодого підмайстра з його "друзями" – підручним Лукавим та навколосердечним Нелукавим – показує, що, на відміну від Гамлетового, Ланселотів "природжений рум'янець рішучості" схиляє його до вибору невідомого лиха, дарма що хлопець усвідомлює: цей вибір не виходить від нього самого чи від другого його "я",¹¹ а приходить ззовні, від Лукавого.

Порада Лукавого здається Ланселотові "більш дружньою", бо обіцяє йому бодай надію на невідоме краще; тоді як "рідна" Совість пророкує цілком імовірне продовження відомих страждань, і все то – ради обов'язку, що в'яже людей попарно в цьому світі, зокрема, при їхньому поділі на Слуг і Панів. Совість каже Слuzі терпіти Пана ради дотримання неписаної заповіді: "Не зрадь!"¹² Ширше кажучи – ради вірності *чуттю обов'язку*, властивому тваринам і людям. А кажучи інакше – ради вірності суто людським *чуттям відповідальності, честі, гідності, самоповаги*. Як би інакше не називати цього друга-Совість, однаково виходить, що за своїм характером і виявом людська Совість-Сумління – це особливе **ментальне чуття**, що, як у Гамлетовому випадку, сильніше за Волю до смерті – сильніше за смерть. Сумління, як видно, працює у парі з Любов'ю до життя – біологічним інстинктом виживання, який включає в себе й інстинкт продовження Роду.

У Сонеті 151 Шекспір асоціює відкриття людьми нелукавої Совісті в собі з відкриттям ними почуття *любви*, що супроводилося одкровенням і таких почуттів як *сором* та *страх* (див. Буття 3). Всіма трьома почуттями "завідує" людське серце, а два останні завжди супроводжуються припливом чи відпливом крові до або від голови, з видимим почервонінням чи блідістю обличчя. Ці два суто людські феномени, природні

reuerence is the deuill himselfe: certainly the Iewe is the very deuill incarnation, and in my conscience, my conscience is but a kinde of hard conscience, to offer to counsaile mee to stay with the Iewe; the fiend giues the more friendly counsaile: I will runne fiend, my heeles are at your commaundement, I will runne. (*Merchant of Venice*, Q-1600, ll. 542-65).

¹⁰ Переклад Ірини Стешенко (В.Шекспір, *Твори в шести томах*, т. 2, 1985: "Венеціанський купець", с.496) узгоджений із вище поданим оригінальним першодруком.

¹¹ В образній подачі Шекспіра Ланселот, який **сам ототожнює себе** з власним другом-Сумлінням, свідомо зраджує йому – а значить, **зраджує себе**. В "Річарді III", де *совість-conscience* є лейтмотивом, "рештка совісті" одного з убивць втікає з грудей йому під лікоть і, відповідно, зветься уже "лукавим" (*fiend*). Інше місце перебування цієї совісті-втікачки ще далі від її свідомого другого "я" – в гаманці замовника убивства.

¹² Якраз десять зафіксованих Святим Письмом Божих заповідей об'єднують у вірі оцих Шекспірових Пана і Слугу – старого юдея і молодого християнина.

симптоми Життя і Смерті,¹³ стали символічною червоно-білою парою, що, по-різному зображена, присутня в культурі усіх історичних епох.¹⁴

Шекспір, як бачимо, поміщає це особливе **ментальне чуття** *впритул до серця* – подібно робить автор шостого розділу Книги Буття, який говорить про “*нахил думки серця*”, тільки в нього цей нахил – “до зла повсякденно”, це “нахил серця, що завжди лихий від віку його молодого”.¹⁵

Нелукаву, довірливу, емпатичну совість леді Анни – майбутньої дружини й жертви Річарда III – Шекспір прямо називає "Богом" (тут же протиставляючи йому Річардового Диявола-*Diuell*).¹⁶ Історичний факт любовної перемоги молодого лицедія Річарда над природною зненавистю до нього молодого леді Анни, з одного боку, спростовує загальниковість твердження старозавітного автора про "лихий нахил людського серця від віку його молодого"; з другого – підкріплює істинність християнського твердження, що *Бог – це любов* і що *Бога-любов-совість* люди мають у *серці*.¹⁷ У "Гамлеті", де *conscience* так само, як у "Річарді III", є смислово центральним образом, вона поставлена у прямий зв'язок із поза-буттям, з Вічним Суддею – *the euelasting Iudge* Першого кwartо (Q1-1591).

Совість Серця керує припливами людської крові та води (сліз) точно так само, як Місяць – супутник Землі – людською психікою, жіночою кров'ю та океанськими водами, тож, за аналогією, Місяць можна назвати Совістю нашої сонячної системи і центром її

¹³ Пор. вислів "від страху душа в п'яти втекла" – тобто в напрямку, протилежному від серця й голови.

¹⁴ Див. легенду про червону і білу змію у Пророцтвах Мерліна (*Історія бримерів* Гальфріда Монмутського, сер. XII ст.). Цих же змій, вочевидь, знайдемо на кадуцях Гермеса та Ескулапа, на щиті Архангела Михаїла. Пор. також геральдичні кольори деяких рицарських орденів та цистерціанських монастирів, символіку англо-французької Війни Білої й Червоної Троянди; а також кольори символічних Троянди (Шевченкового "Королевого Цвіту") та Лілеї, квітки Адоніса і под. у творах Шекспіра, Шевченка, Керрола, Джойса та інших шедеврах.

¹⁵ Див. Буття 6:5: «І бачив Господь, що велике розбещення людини на землі, і ввесь **нахил думки серця** її – тільки зло повсякденно». Вживаючи для перекладу слово *думка*, о. Огієнко коментує: «В біблійній мові серце часто визначає *розум*». В іншому місці він обходить без *думки серця*, але не без *мови серця*: «І почув Господь пахощі любі, і **в серці своєму промовив**: "Я вже більше не буду землі проклинати за людину, бо **нахил людського серця** лихий від віку його молодого"» (Бут. 8:21).

Пор. новозавітні послання св. Павла, де чи не вперше у біблійному каноні з'являється поняття і слово **совість**, *syneidesis*, запозичене, як вважається, з етики грецьких стоїків. Пор. Рим. 2:14-15 (див. далі, прим. 24), Рим. 8:26-27, I Кор. 2:11, 4:5, 6:19, 7:37, також I Ів. 3:19-21 й деінде.

Пор. Шекспірові "сердечні думки", звернені до молодого віком людини (напр., у сонетах 39, 46).

¹⁶ *Gloster*. ...Was euer woman in this humor woed,
Was euer woman in this humor wonne:
...What I that kild her husband and his father,
To take her in **her hearts extreamest hate**:
With curses in her mouth, teares in her eies,
The bleeding witsse of her hatred by,
Hauing God, her conscience, and these bars **against me**:
And I nothing to backe my suite at all,
But the plaine Diuell and dissembling lookes,
And yet to win her all the world to nothing. (*Richard III*, Q1-1597, ll. 392-401)

¹⁷ Пор. наш вираз *мати Бога у серці*; також у Лесі Українки: "Де у вас совість, де у вас серце? Хіба ви не бачите, що ви з нею робите?" (СУМ, **совість**). Пор. Шекспірів Сонет 31.

Мислячої Душі (Ума). Продовжуючи аналогію і пам'ятаючи, що *conscientia* – це “спільне знання”, а знання постійно асоціюється з зором та світлом, зазначимо, що дохристиянські поети ототожнювали з Місяцем образ цнотливої богині Артеміди-Діани. Діана-Місяць-Совість була близнючкою-сестрою Аполлона-Сонця – бога усіх мистецтв, отже й **Свідомості** – тобто, Пам'яті, Уяви, Знань, Розуму. Світло Ночі і світло Дня, чуттєве і розумне, совісне і свідоме, серце і мозок, сестринськи-жіноче й братерськи-чоловіче начала – ось супружжя – супряж – подружжя в одній упряжі, що кермує природою живих істот та спільнот на Землі, і самої живої Землі у її зорянім організмі.

Доречно навести тут хвалебний гімн Місяцеві-Діані, написаний Шекспіровим соратником, сером Вальтером Ралесом 1593 року або й раніше¹⁸:

Praisd be Dianas faire and harmles light,
 Praisd be the dewes, wherwith she moistes the ground;
 Praisd be hir beames, the glorie of the night,
 Praisd be hir powre, by which all powres abound.

Praisd be hir Nymphs, with whom she decks the woods,
 Praisd be hir knights, in whom true honor liues,
 Praisd be that force, by which she moues the floods,
 Let that Diana shine, which all these giues.

In heauen Queene she is among the spheares,
 In ay she Mistres like makes all things pure,
 Eternitie in hir oft chaunge she beares,
 She beautie is, by hir the faire endure.

Time weares hir not, she doth his chariot guide,
 Mortalitie belowe hir orbe is plaste,
 By hir the vertue of the starrs downe slide,
 In hir is vertues perfect image cast.

A knowledge pure it is hir worth to kno,
 With Circes let them dwell that thinke not so.¹⁹

¹⁸ Вірш 38 у чудовій збірці поезій, виданій тільки раз, *The Phoenix Nest* (“Гніздо Фенікса”), у 1593 році. Орієнтальний Фенікс є відповідником слов'янської Жар-птиці; в Китаї, Єгипті, Індії й Персії ця птиця була астрономічним символом певного циклічного періоду і символом Сонця, життя та безсмертя. Родом з Ефіопії (Єгипту), вона, як Сонце, народжувалася з вод Нілу, самоспалювалася в гнізді з ароматних трав і знову відроджувалась – уночі – з власного попелу. В деяких подачах символічної історії Фенікса ця ніч відродження триває три дні або доби – період новолуння, або ж переходу Сонця з одного дому Зодіака в інший. Як Сонце, Фенікс згорає під чоловічим знаком, зате народжується під жіночим – як Місяць з новолуння.

¹⁹ Хвала красоті й здоровому світлу Діани, / росам хвала, що ними зволожує землю, / промінню хвала, воно бо – краса ночі, / і владі хвала, що зміцнює всяку владу. // Хвала Наядам її – прикрасі лісів і пущ, / хвала її лицарям – обителі честі правдивої, / силі її хвала, здатній вергати водами, / хай сяє Діана нам, дарителька всіх цих дарів. // У небесах вона – пані Цариця між сферами, / споконвіків, Господиня, очищує всіх і все, / у змінності частій своїй виношує вічність, / вона – це краса, завдяки їй все гарне живе. // Час не нищить її, – вона колісницю його провадить, / смертність сягає не далі орбіти її, / їй завдяки благо зір спливає додола, / досконале втілення блага – вона. // Знати гідність її значить мати знання якнайсуше, / хто мислить інакше – до Кірки у прийоми хай йде.

Не дивно, що в словниках, створених у пошкспірівські століття, де відбиті секуляризовані²⁰ поняття й реалії, ми в тлумаченнях слова *совість* не знайдемо й згадки про Бога чи божествене, як, наприклад, у СУМі:

СОВІСТЬ - усвідомлення і почуття²¹ моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання; сумління.

Сучасний американський *Webster's New World Dictionary* на місці "усвідомлення" подає "знання" (що може бути й практичним, неусвідомленим) та додає два сутнісні доповнення:

CONSCIENCE - 1. знання або чуття (*sense*) праведності / неправедності, із сильною схильністю до правди; моральний суд, що не дозволяє порушити моральний принцип, визнаваний досі; 2. [заст.] а) *consciousness*;²² б) внутрішні думки чи почуття (*feelings*).²³

Чи в останньому означенні – "б) внутрішні думки *чи* почуття" – майже ототожнює перше з другим: тобто, автори цієї статті (цілком справедливо) передбачають деякі настільки добре артикульовані *почуття-feelings*, що їх можна назвати *мисленими* (тобто, *думками-thoughts*). Оскільки "зовнішніх" думок чи почуттів не буває, то авторам статті вочевидь ішлося про внутрішнє їх джерело, сокровенніше за мозок як центр звичного *мислення-thinking, думок-thoughts, розуму-reason*. Таким джерелом, "внутрішнішим" супроти мозку, є центр мислячої душі-ума-*mind* – людське серце. Судячи не тільки з Шекспірової, біблійної, античної чи фольклорної образних філософій, але й з цієї словникової статті, серце є центром найсокровенніших почувань, що складають людське "я" незалежно від ступеня їхньої сокровенності – тобто незалежно від того, коли, як і якою мірою вони "одкриваються", підносячись із чуттєвих глибин **совісті** на світло **свідомості**, в мозок, і відкладаючись там. Так раз *пізнане* з допомогою сердечного друга Совісті й вивірене колективною практикою життя стає *знаним* – *спільно відомим, свідомістю*. Так потрохи укладається наш персональний кладезь знань про **правдиві природні закони** та нашу належну – моральну – в них участь. Морально вивірені думки й почуття, які зринають в уяві з тимчасового забуття, зринають з глибин саме цього кладезя – пам'яті Серця. Пам'ять та уява, як бачимо, є спільними для обох – серця й мозку, цього цнотливого подружжя-двійнят Діани-й-Аполлона.

При такій тісній взаємодії *совісті* й *свідомості* у людському соціо-ментальному організмі не дивно, що деякі культурні спільноти потребували не двох різних слів для вираження цих понять, а тільки різних контекстів для виокремлення двох смислів, закладених в одному слові; одним із таких контекстів і став міфообраз світлоносних двійнят. Так було із грецьким *syn-eidesis* чи латинським *con- scientia*, – і було так до

²⁰ Пізньолат. *saecularis*, досл. "вікові, минуці, тимчасові", англ. *temporal*.

²¹ Укладачі СУМу вочевидь не бачили різниці між *чуттям* і *почуттям* (англ. *sense* і *feeling*).

²² Це слово, *consciousness*, яке перекладаємо як "свідомість", з'явилося в англійській мові уже в пошкспірівський період (1632). Навіть слово, з якого воно походить, – прикметник *conscious* (< L *consciū*, "який знає разом з іншими, має внутрішнє знання"), – з'явилося мало що раніше (1601), тоді як *conscience* – "совість" існувало вже кілька сотень років, витіснивши, як уже було сказано, ще давнішу за нього "совість"-*inwit*.

²³ **CONSCIENCE** - 1. a knowledge or sense of right and wrong, with an urge to do right; moral judgement that opposes the violation of a previously recognized ethical principle; 2. [Obs.] a) *consciousness*; b) inner thoughts or feelings (*Webster's New World Dictionary of American English*, Third College edition, 1988).

поширення християнства, центральною ідеєю якого стало Покаяння як наслідок іспиту сумління. З поширенням грецькомовних євангелій грецьке *syneidesis* – “співзнання, спільне знання, свідомість” дістало для себе штучно утворений варіант *synderesis* – “совість”: ввів його у IV ст. латинський перекладач Вульгати святий Єремія. На кінець XVI ст. англійці уже давно замінили своє рідне *inwit* запозиченим з Вульгати *conscience* – для “совісті”, і вживали рідне язичницьке *awareness* – для “свідомості”. Німці теж користувалися двома різними, хоча й спорідненими словами: *Gewissen* і *Bewusstsein*. А як було у слов’ян?

Вочевидь, укр. пара *свідомість/совість* і тим більше рос. пара *сознание/совесть* (всі – переклади латинського *conscientia*, “співзнання”) виникли не так давно: з середньовічних перекладів грекомовних послань апостола Павла виникнути вони не могли, позаяк на той час слов’яни уже мали *со-мнѣние* (пор. пізніші укр. *сумління*, пол. *sumienie*, – і рос. *сомнение*), яке чудово вписувалося, скажімо, у такий контекст:

Бо коли погані, що не мають Закону, з природи чинять законне, вони, не мавши Закону, самі собі Закон, що **виявляють діло Закону, написане в серцях своїх, як свідчить їм сумління** та їхні думки, що то осуджують, то виправдують одна одну.²⁴

З наведеної цитати зрозуміло, що “думки”, які “то осуджують, то виправдують одна одну” – тобто, *сумніви* – святий Павло мислив **окремо** від *сумління-сомнѣния* як “свідка [природного] Закону, написаного в серцях”.²⁵ А все разом говорить, що і язичницькі слов’яни, і західноєвропейські християни середньовіччя й Ренесансу добре знали, яку роль грає сердечне Сумління в процесі усвідомлення вчинків. Історія феномену сповіді, як і історія слововжитку показують, що людей зумисне несвідомих, байдужих, *а-моральних* (“поза мораллю”, “по той бік добра і зла”, “моя хата скраю”) християни не мали за людей совісних. Отже, совісність – це небайдужість; це чулість, це чуйність, чуттєвість; тобто, совість – це насамперед **чуття** («із сильною схильністю до правди») і щойно потім – **усвідомлення** моральної відповідальності, продиктоване цим чуттям.

Словник Грінченка, що друкувався в 1907-1909 рр., свідчить, що на зламі XIX- XX ст. будь-яку відомість, знання чи ознайомленість (з чимсь, кимсь) українці називали *свідомістю*, ніяк не пов’язуючи цю **пізнавальну** категорію з **ментальним** чуттям, яким є *сумління*.²⁶ Історичний Оксфордський словник англійської мови²⁷, який виходив паралельно з Грінченковим, теж свідчить, що при загальному поширенні слова *conscience*

²⁴ Рим. 2:14,15; пер. о. Огієнка. В перекладі П. Куліша й І. Пулюя: “...вони показують діло законне, написане в серцях їх, як *свідкує совість* їх, і між тим думки їх одна другу осуджують, або оправдують”.

²⁵ Зрозуміло також, що *свідомість* (споріднене зі *свідченням*) могло постати з геть застарілого нині *відомець* = “свідок”, досл. “той, що відає, видячи” (див. *Етимологічний словник, відати*), пор. *всевідаюче (всевидюще) око*.

²⁶ З даних цього ж словника і з закону економії мови, що не терпить повних синонімів, можна висувати, що *совість* як повний синонім до *сумління* з’явилася в українській мові скалькованою з російського *совесть*. Характерним підтвердженням цьому є єдиний зразок уживання цього слова, наведений Грінченком з Номисового видання *Українських приказок, прислів’їв і такого іншого* 1864 року: «У їх **драгунська** совість». На цей час (друга половина XIX ст.) російське *совесть* мало вже розвинене семантичне гніздо (*добросовестный, совестливый*).

²⁷ *Oxford English Dictionary*. Томи 1-7, “А-О”, були опубліковані в 1888-1909 рр.

("сумління, совість"), такого слова як *consciousness* ("свідомість" чи "сумлінність = старанність") – у шекспірівські часи й близько не було.²⁸

У згоді з власним моральним досвідом й совістю (свідомістю?) англійські тлумачі слова *conscience* у розглядуваному рядку "Гамлета" на зламі ХІХ- ХХ ст. поділилися на два фахово освідомлені табори – тих, хто визнає історичні дані Оксфордського словника і тих, хто **воліє** їх не визнавати. Ідею **ототожнення** Шекспірової *conscience* зі *consciousness* у 1904 році підняв на щит впливовий шекспірознавець Бредлей (А.С. Bradley, див. відповідний уривок з його праці в *Додатку*.) Вочевидь, переконання Бредлея поділить кожен, хто вважає, що в делікатний момент морального вибору сумніви совісної людини б'ються об збудовану суспільним вихованням стіну "моральних засад, поглядів, переконань", або, говорячи мовою релігійно чутливої науки – об стіну **встановленого суспільством** Божого Закону.

При розумінні совісті не як природженого, а тільки як культурного феномену, "Голос совісті", в його індивідуальному виразі, мав би бути нічим іншим як психічно-інтелектуальним рефлексом, своєрідною гикавкою інтелектуальної пам'яті, що нагадує про необхідність послуху перед прийнятим у **даній** спільноті Законом. Таку совість Тома Аквінський, а з ним домініканська християнська доктрина і всі наступні схоластичні учення й приписували домені інтелекту. Тобто совість прикріпили до **мозку**, пов'язавши її з функціями **розуму**, з працею свідомого "я" – його *думками, роздумами* чи просто *гадками й гаданням*. Зайве говорити, що в таку доктрину не вписується описана Шекспіром совість леді Анни, ні самого Річарда III, що приводить до смерті їх обох. Інакше трактувала *совість* і доктрина францисканського монашого ордену (св. Франциск, Микола Кузанський), відносячи її до домени душі, з її волею-*will*.²⁹

Серед "поганських" і секулярних філософів не так багато людей займалося питанням *совісті* – всіх більше цікавило питання *свободи волі, freedom of will* – тобто якраз та Межа, за якою починається свавілля і про небажаний переступ якої нагадує нашій (свідомій чи несвідомій) волі³⁰ її тихий всевідаючий супутник-свідок, наше друге "я" – *superego* як друг нашого *ego* і не завжди підлеглої йому волі:³¹ совість.

Про совість і свободу волі писали і Спіноза-пантеїст, і Гоббс-матеріаліст, і

²⁸ Моє знайомство з елизаветинськими текстами свідчить про те ж. Див. примітки 2 і 22.

²⁹ Волевияви чомусь розглядають окремо від почуттів, ділячи функції мислячої душі (*ума-mind*) на властиво мисленеву (інтелектуальну), почуттєву (емоційну) та вольову. Всі інші чуття, звісно, віднесені до "немислячої" частини душі-*anima*, однакової в людей і тварин.

Conscience is not a function of some mysterious gland or nerve cell of the physical body, but of the rational soul (мисляча або розумна або ментальна душа). This soul may be viewed merely as the life principle in man, his *anima*. But this *anima* of man (людини), as distinguished from that of the beast, has a rational side (мисленневий або розумовий аспект), which we may call his mind (ум), taking this term in a wider sense. The functions of this mind may again be subdivided into intellectual, emotional, and volitional functions. (www.confessionallutherans.org/papers/conscience.htm)

³⁰ Свідому волю називаємо інакше *наміром* (також *наказом* – "категоричним [само]імперативом"?), а *несвідому волю* – просто *бажанням, прагненням, потягом, інстинктом*.

³¹ Порівняйте концепцію Шекспірової збірки сонетів – любовний трикутник: 1. Поет-Я; 2. Світло-гарно-чесний (*fair*) Юнак, з яким Поет ототожнюється як зі своїм "другом" і "кращим Я"; 3. Темна (*dark*), норавлива Жінка, з якою Поет ототожнюється через належну їм обом *Will* – Воління, Волю, Хіть.

Кант-емпірист, але, мабуть, у відповідних їх працях не знайдемо посилянь на цей якнайпричетніший до теми Гамлетів монолог, на Шекспірову – чи взагалі на ренесансну – філософію і релігію.³²

“У Шекспіра не було релігії” – авторитетно заявив філософ Джордж Сантаяна в 1900 році. А в 1904 році шекспірист БRADLEY зробив потужну спробу усунути з Шекспіра навіть історичне поняття *сумління-conscience*, закладене традицією мови й морально чутливої літератури, та підставити на його місце *свідомість* – виплід раціонального розуму – “чистого розуму”, як сказав би Кант, мислячи розум відрубно від почувань. Такий раціоналістичний (“об’єктивний”, “безпристрасний”, читай: “бездушний”) підхід завжди знаходив і групував своїх прихильників у всі часи й епохи, незалежно від віровизнань, виховання чи звичаїв, у могутні “уявлювані спільноти” *інтелектуалів*.

Ось зразок суто інтелектуального підходу до феномену *совісті*, представлений німецьким протестантським пастором на літній пастирській школі в американському Іллінойсі 1941 року (без жодної згадки при цьому про нацистські освенціми в Європі):

За властивою їй функцією, совість є спонуканням емоцій до дотримання закону ума (the law of the mind). І в цьому вона ніколи не помиляється, ніколи не каже нам робити те, що, як ми знаємо, є неправильним, і ніколи не остерігає нас проти вчинку, що, як ми знаємо, є правильним. Якщо люди й діють проти власних переконань, то аж ніяк не совість спонукує їх до цього. **Це правда, що совість Павла спонукала його до нищих учинків, але в той час він був переконаний, що саме так він і повинен був чинити** (Діяння 26:9). Люди-бо часто помиляються в оцінках того, що добре й що зле, а совість каже їм йти за їхніми переконаннями; зате й у цьому випадку совість не схиблює в її особливій функції, – вона просто каже людині керуватися тим світлом, що є. Помилиться людський інтелект. [...]

Совість не має власного світла, але живе і діє у світлі того, чого навчилася людина. Звідси – важливість належної науки. При цьому у великій пригоді стає психоаналітичне вчення про совість та її функції. [...]

Яка емоція в серці переможе, та й опанує волю і приведе до дії. Наша ціль, отже, – скеровувати і зміцнювати совість у нас і в інших, щоб вона утримувалася від злих нахилів серця.

Якщо ми мусимо йти за совістю, як за поводитирем, то їй саму треба вести як слід. Совість – це наче бензин і двигун нашого автомобіля: завдяки їм обом він їде, і їде куди потрібно, але тільки від водія залежить, чи в правильному напрямку буде скерована ця рушійна сила.³³

Якщо перевести ці образи з особистісного в соціальний план, то зрозуміло, що приструнчування **природи** Совісті різного роду *категоричними імперативами* має цілком конкретну соціальну перевагу – таку, яку завжди має водій автомобіля над автомобілем. Моральний вибір *авто*-мобіля тоді залежатиме не від його внутрішнього друга Совісті – “природного закону, записаного в Серці”, а від зовнішнього друга – учителя закону, записаного у книгах (а відтак у мізках) і, отже, чинного в **даній** спільноті.³⁴

Тоді й конкретне питання права на самогубство стає проблемою належності чи неналежності до конкретної спільноти – в тім, і до філософської школи, де самогубство є

³² Щось таке як “ренесансна релігія” видається нині гносеологічним непорозумінням. Коли говорять про релігію в Західній Європі тих часів, говорять про католицизм та породжений ним протестантизм, до якого відносять низку сект. Дослідження того, яким чином учення цих нових релігійних течій могли бути пов’язані з ренесансним мистецтвом, літературою, театром, щойно починаються.

³³ Інтернетна публікація; переклад мій. – М.Г.

³⁴ Свобода совісті, заанонсована вище, “дозволяє” зміну переконань при переході від однієї такої спільноти до іншої. Мовою сучасної політології це називається адаптація, натуралізація, конформізм чи просто пристосування.

дозволенним. До такої спільноти Шекспір відносить філософа-стоїка Гораціо.³⁵ Та чомусь не цей безпристрасний мислитель-спостерігач,³⁶ а якраз пристрасний мислитель-діяч Гамлет став оруддям Вишньої помсти за злочин³⁷ і, замість просто відібрати собі життя, поклав його на вівтар суспільного Добра³⁸ – **всупереч писаним законам** і язичницьких стоїків, і християнської Церкви. Для оздоровлення хворого данського суспільства Вічний Судія затребував не терпеливого Гораціо з його **високою моральною свідомістю**, а **неспокійну совість** Гамлета, – якраз ту, що вчасно вмикає нам серце і мозок, даючи можливість Кожному *не* схибити з власного Шляху, щоб прожити свою Легенду так, як йому з природи записано в Серці³⁹ – від початку і до кінця одного його життя.

На жаль, чимало тлумачів сакраментального гамлетівського монологу схибили саме в цьому (здавалось би, цілком однозначному) реченні про гальмівну роль *совісті-conscience* – про збуджувану нею **природну** боязнь ступити поза незвідану Межу і про зроджене цією боязню гальмо *думки-thought*, яка врешті служить гальмом і для надто вже швидкісного земного Водія.⁴⁰ Ось як виглядає сторічний реєстр розуміння слов'янами-європейцями цих двох виділених ключових слів, у хронологічному порядку, що згрубша поділяється на періоди мислення “до” і “після” 1900 року:

Thus *conscience* dooes make cowards, [of vs all]
And thus the natiue hiew of resolution
Is sickled ore with the pale cast of *thought*... (Q2)

1. М. Вронченко (1828): *совість, розмішленье*
2. М.Загуляев: *сомнение, розмішленье*
3. М.Кетчер: *совість, розмішленье*
4. Н.Маклаков: *совість, розмішленье*
5. А.Соколовский: *боязнь, розмішленье*
6. А.Московский: *совість, мысль*
7. К.Р.: *совість, мысль*

1. Stanisław Trembecki (1788, 1820):
Lecz *skrupuł* samobójcze hamuje sztylety,
Broni leczące smutek piersiom zadać rany,
Z rycerzy bojaźliwe czyniąc chrześcijany.
2. Wojciech Bogusławski (1797): *sumienie*, wyobraźnia
3. Józef Paszkowski (1817-1861): *rozwaga*, wahanie
4. Maciej Słomczyński (1920-1998): *świadomość*, myśli
5. Władysław Tarnawski (1966): *namysł*, myśli
6. Jerzy S. Sito (1968): *świadomość*, myśl
7. Stanisław Barańczak (1946-): *świadomość*, namysł

³⁵ Див. останні рядки трагедії. Ім'я цього персонажа теж вибране автором не без умислу. Та й взагалі цей “римлянин з Віттенберга” з поетичним іменням недарма з'являється в сюжеті, що датується щонайпізніше серединою XII століття, хоча Віттенберзький університет був заснований герцогом саксонським щойно в 1502 році. (Цей самий герцог став патроном Лютера.)

³⁶ В чім більше гідності: **терпіти мовчки**
важкі удари навісної долі...

³⁷ "слуга і бич небес" ("Гамлет", III.4).

³⁸ ...чи стати збройно проти моря мук
і край покласти їм борнею? (Пер. Г. Кочура.)

³⁹ Ідея *Алхіміка* Пауло Коельо та апостола Павла (вище). Ідея Божого промислу – фатуму – лежить і в основі Софоклового *Царя Едіпа*. Фройд подвигнувся був зняти її, нав'язавши Едіпові надуманий психічно-біологічний комплекс, – це була чергова спроба усунути з людської свідомості ідею Бога, Всесвіту, макрокосму як сили вищої за людську.

⁴⁰ До честі останнього з видавців-коментаторів *Гамлета*, Г.Дженкінса, він виступив проти позиції Брэдлея, прихильники якої знаходяться й нині (*The Arden Shakespeare Hamlet*, ed. by Harold Jenkins, London-New York: Routledge, 1994, p.492: *conscience*).

8. П.Гнедич (1902): мысль , розмішленье	1. П.Куліш, І.Франко (1885-1899): совість , задума
9. П.Каншин: <i>совість</i> , <i>размышление</i>	2. М.Старицький: — , думка
10. Д.Аверкиев: сознание , мысль	3. І.Костецький (1913-1983): свідомість , роздуми
11. Н.Россов: <i>совість</i> , <i>размышление</i>	4. Л.Гребінка (бл. 1930): роздум , думка
12. М.Морозов: сознание , мысль	5. Ю.Клен (1960): роздум , думка
13. В.Набоков: сознание , мысль	6. Г.Кочур (1964): роздум , думка
14. М.Лозинский: раздумье , мысль	7. Ю.Андрухович: розум , роздуми
15. Б.Пастернак: мысль , умственный тупик	

Цілком очевидною є трагічна тенденція підміни у ХХ ст. *совісті* – *свідомістю* і відмова від чуттів та почуттів на користь “чистого розуму”, чистота якого – стерильна. Результати цього пуританського прагнення до дієвих абстракцій й іншого роду “чистоти без домішок” даються знаки парадоксально – маємо не тільки загрозливі проблеми занечищення Природи (яка лише здається нам “зовнішньою”, коли ми говоримо про “екологію довкілля”), а й стоїмо перед загрозою повної стерилізації душі, позбавляючи її функції *чутти мислячи* і *мислити відчуваючи* – прислухаючись, споминаючи, уявляючи.

Якраз на переломі століть, у 1900 році, Джордж Сантаяна – чи не єдиний сучасний філософ, який не побоявся проголосити філософію без релігії й поезії псевдофілософією, – писав:

Аж поки уява не відновить і не утвердить свою законну й природну владу, європейським народам не залишається нічого іншого, як визнати, що, досягнувши науку керувати механічними силами Природи за допомогою науки і мистецтва, вони втратили науку керування собою чи розуміння самих себе, і що, немов дикі звірі, спантеличені кругообігом небесних тіл і власними ірраціональними пристрастями, вони не в змозі ословити ідейний сенс власного життя.⁴¹

Інакше кажучи, доки ми не навчимося **бачити** розумом (зображати в умі) наші ж **чуття** і вивіряти їх серцем, доки кожна пара очей і кожна пара вух не відновлять повністю своїх повноцінних (взаємодоповнювальних) космічно-природних функцій, ми будемо подібними – але не до “спантеличених диких звірів”, а до Самоспантеличених Самостворинь, якими ми, як бачиться, поволі, **непомітно** й **непочутно** для себе самих, і стаємо впродовж **дарованих нам Віків**.

Бо має людина в серці закон, писаний Богом.
 Достойність людини у тім, щоб слухатися його; за ним її суджено буде.
 Совість – найбільш сокровенне осердя й святиня людська.
 Тут людина є наодинці з Богом, чий голос відлунює в її глибинах.
 Совість чудесним чином одкриває закон, що здійснюється у любові до Бога і до ближнього.
 Вірність совісті – ось що єднає християн з усіма людьми у пошуку правди.⁴²

⁴¹ Джордж Сантаяна. Поезія християнської догми // *Витлумачення поезії і релігії (Interpretations of Poetry and Religion, 1900)* / Пер. О.Махничева. – Львів: Ініціатива, 2003. – С. 121.

⁴² For man has in his heart a law written by God. To obey it is the very dignity of the person; according to it he will be judged. Conscience is the most secret core and sanctuary of a person. There he is alone with God whose voice reechoes in his depths. In a wonderful manner conscience reveals that law which is fulfilled by love of God and neighbour. In fidelity to conscience, Christians are joined with the rest of men in search for truth (Другий Ватиканський собор, *Gaudium et spes*, 16; укр. переклад мій. – М.Г.)